Veřejná podpora přímé demokracie: Analýza heterogenity politických postojů v České republice*

TOMÁŠ DVOŘÁK**

Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova, Praha

Popular Support for Direct Democracy: Analysis of the Heterogeneity of Political Attitudes in the Czech Republic

Abstract: This paper focuses on the sources of popular support for direct democracy in the Czech Republic. The analysis first replicates the standard approaches used in previous scholarly research, testing theories of cognitive mobilisation and alienation using the standard regression modelling approach. The results are, however, somewhat inconclusive, as have been the results of previous empirical research in other European countries. It is hypothesised that one reason for this could be data heterogeneity. Both tested concepts could be valid, but for different social groups, resulting in overall inconclusive results. Therefore, latent class analysis (LCA) is then used to show that in the Czech Republic direct democracy is supported both by people alienated from politics and by those satisfied with democracy and democratic governance. The results of empirical analysis show that support for direct democracy in the Czech Republic cannot be explained by any one theory and that different concepts apply to different groups. The article represents a methodological innovative step in the empirical study of sources of popular support for direct democracy.

Keywords: direct democracy, latent class analysis, public opinion, alienation, cognitive mobilisation

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2019, Vol. 55, No. 4: 419–443

<https://doi.org/10.13060/00380288.2019.55.4.472>

Úvod

Ve většině evropských států existuje dlouhodobě velmi vysoká veřejná podpora silného uplatňování institutů přímé demokracie v politickém rozhodování [Bowler, Donovan, Karp 2007]. Zavádění institutů přímé demokracie slibovaly

* Článek byl podpořen Grantovou agenturou České Republiky (GA16-20553S, Crisis narrativisation and institutions in politics and public policy).

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Tomáš Dvořák, Ph.D., Institut sociologických studií, Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova, U Kříže 661/8, 158 00 Praha 5 – Jinonice, e-mail: dvoraktom@atlas.cz.

a slibují mnohé politické strany nejen v České republice (Věci veřejné, Úsvit přímé demokracie TO, SPD), ale také v západní Evropě. Například italská *Movimento Cinque Stelle* Beppeho Grilla, španělská *Podemos*, finská *Finns Party*, švédští demokraté nebo britská *Independence Party* podporují intenzivnější užívání právě těchto institutů.

V odborné literatuře existuje konsensus o tom, že zvyšující se užívání těchto institutů je důsledkem jak vysoké poptávky ze strany občanů, tak nabídky politických stran. Není překvapivé, že se některé politické strany snaží nabídkou zavádění referend využít vysoké veřejné důvěry v přímou demokracii a zvyšovat tím své šance na úspěch ve volbách [Budge 1996]. Ne vždy je však nutné hledat za politickou propagací těchto institutů racionální kalkul, neboť vztah k přímé demokracii má i určitý ideologický základ. Jsou to většinou spíše levicové politické subjekty, které nejen v České republice historicky silněji podporují uplatňování referend. Nicméně bez ohledu na to, jakým způsobem je vysoká veřejná podpora přímé demokracie ve veřejném diskurzu politickými stranami (zne)užívána, je faktem, že se tyto instituty ve většině evropských zemí dlouhodobě těší trvale velmi vysoké veřejné podpoře [Bowler, Donovan, Karp 2007].

Předkládaná analýza se zaměřuje na stranu poptávky, tedy na postoje občanů k přímé demokracii. Cílem následující analýzy je na případě České republiky testovat zdroje podpory institutům přímé demokracie. Analýza reaguje na současnou odbornou debatu o tomto tématu a snaží se řešit následující problém. Při testování zdrojů zájmu o přímou demokracii se primárně pracuje se dvěma teoriemi: teorií *kognitivní mobilizace* a konceptem *odcizení*. Jde o pohled na zkoumaný problém, který formulovali Dalton, Burklin a Drummond [2001] a který do značné míry strukturoval odbornou debatu o postojích veřejnosti k přímé demokracii, která probíhala v odborné literatuře v posledních 20 letech.

Nicméně, empirický výzkum nepřinesl důvěryhodné potvrzení nebo vyvrácení těchto hypotéz. Jednou z příčin nejednoznačných výsledků může být fakt, že obě hypotézy mohou platit současně, ovšem pro různé sociální skupiny. Jelikož byly zmíněné hypotézy testovány pouze regresními modely, které neumožňují postihnout tento typ heterogenity v politických postojích, může být důsledkem uplatňování těchto metod nejednoznačnost výsledků. Z tohoto důvodu je v této analýze použita metoda analýzy latentních struktur (LCA), která umožní tuto heterogenitu postihnout. Hlavní přínos článku tedy spočívá v analytické rovině. Jeho cílem je zjistit, zda obě hypotézy platí současně a zda tedy podpora užívání přímé demokracie vychází z více zdrojů.

Text má následující strukturu. Nejdříve představuji teorie, které vysvětlují silnou veřejnou podporu institutům přímé demokracie: teorii *kognitivní mobilizace* a koncept *odcizení*. V druhé části krátce popisuji zkušenosti s přímou demokracií v České republice. Následně s využitím dat ESS (Round 6) testuji, která z teorií podporu referend nejlépe vysvětluje. V empirické části využívám k analýze dat nejen standardní analytické prostředky ve formě regresní analýzy, ale využívám zejména metodu LCA. V závěru shrnuji výsledky empirické analýzy a diskutuji

relevanci výsledků. Hlavní přínos analýzy spočívá v tom, že testuje standardní teorie s využitím analytické metody LCA, která umožňuje přesněji popsat postoje k přímé demokracii v různých sociálních skupinách. Analýza ukazuje, že silnou veřejnou podporu uplatňování přímé demokracie není možné vysvětlit pouze na základě jednoho z uvedených konceptů.

Kontext: Přímá demokracie v České republice

Možnost zavedení institutu referenda je zmíněna v Ústavě České republiky v čl. 2 odst. 2. Ten zmiňuje nejen variantu schválení ústavního zákona, který zavede obecné referendum, ale také přímé hlasování pro jeden konkrétní případ. Ačkoliv nebyl dosud v České republice přijat zákon o obecném referendu, byla přímá demokracie historicky využita na celostátní úrovni v jednom případě. V roce 2003 byl přijat zákon, který umožnil konání referenda o vstupu České republiky do Evropské unie (EU). Jednalo se o zákon, který umožnil pouze jednorázové konání referenda o členství v EU. Ačkoliv byly v minulosti několikrát předloženy návrhy na zavedení obecného referenda, nebyly v Poslanecké sněmovně nikdy přijaty. Tradičně se jednalo zejména o pravicové strany, které vnímaly obecný zákon o referendu jako ohrožení národní suverenity, a proto jeho přijetí v Poslanecké sněmovně vždy zablokovaly [Smith 2011]. K poslednímu neúspěšnému pokusu o prosazení obecného zákona o referendu došlo v březnu 2018, kdy byla předkladatelem zákona levicová ČSSD.¹

Od roku 1992 také existuje možnost konání lokálních referend na úrovni obcí. Konání místního referenda původně upravoval zákon č. 298/1992 Sb., který byl poté v roce 2004 novelizován. Z analýz uplatňování místních referend v České republice vyplývá [Smith 2011; Gregor, Smith 2013; Dvořák 2018], že častým tématem těchto hlasování se staly environmentální témata a otázky související s rozvojem obcí. Ačkoliv výsledky analýz ukazují, že místní referenda byla uspořádána zejména v malých obcích, čemuž nahrává také požadovaný počet podpisů obyvatel obce pro uspořádání hlasování, objevily se také případy hlasování v Brně či Liberci, které doprovázela silná občanská mobilizace [Smith 2011]. Ačkoliv počet dosud uspořádaných místních referend (přibližně 350) není závratný, první analýzy dopadů místního referenda na politickou participaci prokazují pozitivní dopady lokálních referend na volební účast v zastupitelských volbách [Nový 2016; Dvořák, Zouhar, Novák 2017].

Ačkoliv celostátní referendum proběhlo v historii České republiky pouze jedno, debata o zavedení institutu všeobecného referenda probíhá již od počátku devadesátých let. Na úrovni obcí existuje také poměrně dlouhá zkušenost s institutem místního referenda, který je relativně intenzivně užíván od konce de-

¹ ČSSD předložila návrh, který vylučoval z případného referenda hlasování o členství České republiky v NATO či EU.

vadesátých let. Nelze s určitostí říci, zda a jakým způsobem ovlivnily tyto dva aspekty obecné postoje Čechů k přímé demokracii. Nicméně institut referenda byl a je součástí veřejné debaty a na úrovni obcí je v posledních 20 letech aktivně využíván.

Veřejná podpora přímé demokracie – současný stav poznání

Odborná debata o tom, kdo podporuje zavádění institutů přímé demokracie, byla formulována na základě dvou relativně široce pojatých hypotéz. První analýzy testující zdroje podpory institutům přímé demokracie [Dalton, Burklin, Drummond 2001; Craig, Kreppel, Kane 2001; Gilljam, Pesonen, Listhaug 1998] začaly pracovat v zásadě se stejnými teoretickými koncepty: teorií kognitivní mobilizace (*cognitive mobilization*) a konceptem odcizení (*political alienation/disaffection*). Debata o postojích občanů k přímé demokracii tak byla od počátku formována těmito dvěma hypotézami, které vytvořily teoretický rámec následných empirických analýz.

Teorie kognitivní mobilizace, v kontextu analýzy postojů k přímé demokracii, zdůrazňuje souvislost mezi rostoucími kompetencemi občanů a jejich zájmem o přímé formy politické participace. Jedná se o hypotézu, která je jádrem teorie postmateriálních hodnot Ronalda Ingleharta. Vlivem relativního růstu postmateriálních hodnot má docházet ke zvýšenému nároku občanů na politické a občanské svobody a individuální autonomii. Růst osobní autonomie a rozpad hierarchických struktur (odborné politiky, strany apod.) by měl také vést k proměně vzorců politické participace. Zvyšující se podpora přímých/alternativních forem politické participace má být projevem nejen ztráty důvěry v tradiční instituce, ale zároveň také rostoucího zájmu o přímé a neinstitucionalizované formy politického rozhodování [Inglehart, Welzel 2005: 44; Inglehart 1990: 250]. Pokles důvěry občanů v demokratické vládnutí a negativní hodnocení fungování demokratických režimů nejsou dle této hypotézy způsobeny ztrátou důvěry v demokracii jako takovou, ale spíše nespokojeností s její aktuální formou. Např. Dalton [1999: 76] tvrdí, že růst kompetencí a zdrojů na straně občanů vede k novým formám politické participace, které se vymykají institucím zastupitelské demokracie. Kognitivní mobilizace znamená, že občané mají kognitivní prostředky a schopnosti samostatně rozhodovat o složitých politických otázkách nezávisle na doporučení politických stran nebo jiných subjektů [Dalton 2013: 39].

Podle teorie kognitivní mobilizace bude nejsilnější podpora přímé demokracie vycházet od lidí, kteří mají vysoké formální vzdělání a silný zájem o politiku [Craig, Kreppel, Kane 2001]. Tedy od lidí, kteří mají kompetence a zdroje se politiky aktivně účastnit, a proto chtějí využít možnost ovlivňovat politiku přímo spíše než prostřednictvím politických stran. Tato hypotéza byla ještě spojena, v duchu teorie postmateriálních hodnot [Dalton, Burklin, Drummond 2001], s generační změnou. Zájem o přímou demokracii by měli vyjadřovat zejména

mladí lidé, kteří mají vnášet do politiky nová témata (environmentální otázky, postavení žen ve společnosti apod.), jež budou odrazem proměňující se hodnotové orientace vyspělých společností.

V empirických analýzách byla teorie kognitivní mobilizace nejčastěji testována na základě následujících proměnných: vysoké formální vzdělání (VŠ), nízký věk a vysoký zájem o politiku [Donovan, Karp 2006; Bowler, Donovan, Karp 2007; Schuck, de Vreese 2011]. Tato operacionalizace respektuje původní vymezení kognitivní mobilizace, které bylo založeno na kombinaci zájmu o politiku a formálního vzdělání [Dalton 1984; Alaminos, Penalva 2011]. Někteří autoři ovšem zvolili jako operacionalizaci kognitivní mobilizace pouze formální vzdělání [Coffé, Michels 2014], protože by mělo nejlépe reprezentovat politické zdroje, informovanost o politice a kognitivní kompetence důležité pro aktivní a přímou účast v politice. Na tomto místě je důležité poznamenat, že některé studie naznačují, že vysoké formální vzdělání [Donovan, Karp 2006; Bengtsson, Mattila 2009; Webb 2013] a politická informovanost [Anderson, Goodyear-Grant 2010] nemusí být spjatý s výraznou podporou užívání referend. Tyto studie argumentují, že vysoké formální vzdělání či politická informovanost mohou být spíše spjatý s důvěrou v zastupitelskou demokracii a obavou, že intenzivnější uplatňování přímé demokracie může vést k externalitám, např. k systematickému omezování práv menšin.

Teorie kognitivní mobilizace našla určitou oporu, avšak nikoliv přesvědčivou, v některých mezinárodních komparativních výzkumech [Donovan, Karp 2006; Bowler, Donovan, Karp 2007]. Autoři těchto studií jsou ovšem k výsledkům těchto šetření sami spíše skeptičtí a zdráhají se je interpretovat jako jednoznačnou podporu teorie kognitivní mobilizace. Ačkoliv je podpora přímé demokracie velmi často spojena se (subjektivním) zájmem o politiku, vliv formálního vzdělání a věku byl v různých zemích odlišný. Schuck a de Vreese [2011: 198] navíc upozorňují, že platnost kognitivní mobilizace může být silně podmíněna kulturním kontextem a tato hypotéza bude spíše platit v zemích, kde již existuje bohatá historická zkušenost s přímou demokracií. V těchto zemích, kde přímá demokracie není výjimečným politickým aktem, bude její podpora silnější u lidí s většími kognitivními zdroji, protože bude rozšiřovat politické příležitosti a možnosti další politické participace [viz také Berinski 2005].

Pomyslný protipól teorie kognitivní mobilizace představuje koncept odcizení. Podle této hypotézy vychází podpora referend od občanů, kteří ztratili důvěru v instituce zastupitelské demokracie, nevěří politickým stranám a necítí se být jimi reprezentováni. Hypotéza odcizení čerpá z pozorování, že přímou demokracii často propagují populistické strany, které navozují pocit společenské krize, konstruují silnou distanci mezi „obyčejnými lidmi“ a politickým establishmentem a protestují proti aktuálnímu statu quo [Craig, Kreppel, Kane 2001]. Dalton et al. [2001: 150] dokonce varují, že zavádění institutů přímé demokracie může vést k výraznému posílení pozic populistických stran a nacionalismu.

Podle konceptu odcizení by o přímou demokracii měli projevovat zájem lidé s odmítavým postojem k demokratickým institucím a demokratickému vlád-

nutí. Přímoou demokracií by měli nejvíce podporovat ti občané, kteří mají nižší formální vzdělání, jsou nespokojeni s demokracií, vládní politikou a podporují politické strany a hnutí, které stojí mimo institucionální struktury a náleží k extrémům pravolevého hodnotového spektra. Ačkoliv tato hypotéza našla relativně silnou oporu v analýzách postojů německých, holandských a finských voličů [Schuck, de Vreese 2011; Coffé, Michels 2014: 7; Dalton, Burklin, Drummond 2001; Bengtsson, Mattila 2009], širší komparativní testování, zahrnující postkomunistické země, tuto hypotézu nepotvrdilo [Bowler, Donovan, Karp 2007].

Hypotéza odcizení spojuje podporu přímé demokracie s fundamentální nespokojeností s politickými stranami a fungováním demokratických institucí. V původní formulaci [Dalton, Burklin, Drummond 2001; také Webb 2013] je projevem populismu, důsledkem přesvědčení o zásadní krizi politiky a vyjádřením protestu proti politickému establishmentu. Nicméně, hypotéza odcizení byla dále empiricky spojena s dalšími dvěma koncepty: s teorií neviditelné demokracie a konceptem politického cynismu.

Hibbing a Theiss-Morse [2001] v teorii neviditelné demokracie argumentují, že veřejná podpora přímé demokracie vyplývá z nespokojenosti s fungováním demokracie. Důvodem ovšem není populismus a přesvědčení o krizi politiky a společnosti, ale spíše nedůvěra v politické strany a zejména politické elity. Podpora přímé demokracie nutně neznamená zájem účastnit se politiky přímo, ale spíše přesvědčení, že přímá demokracie omezí moc (údajně) zkorumpovaných politických elit a přinese lepší fungování demokracie, pokud bude posílen princip nepolitického expertního rozhodování. Podpora přímé demokracie nevychází od lidí, kteří stojí mimo politický systém, ale je spíše přirozeným postojem a obrannou reakcí v situaci, kdy dochází ke ztrátě důvěry v politické elity a politické strany. Také Bowler, Donovan a Karp [2007: 360] argumentují podobným způsobem, když tvrdí, že „lidé vnímají účast v přímé demokracii jako způsob kontroly vlády, vládnoucích stran a omezení možností korupce volených zastupitelů“.

Nakonec Schuck a de Vreese [2015] se pokusili vysvětlit podporu přímé demokracie s využitím konceptu politického cynismu. Politický cynismus vnímají jako formu odcizení, mezeru mezi voliči a politickými elitami: Voliči již přestali věřit, že politici reprezentují veřejné zájmy a domnívají se, že politické elity bojují pouze za vlastní cíle bez ohledu na sociální skupiny, jejichž zájem mají reprezentovat [de Vreese, Elenbaas 2008: 550–551; Cappella, Jamieson 1997]. Detailní mediální zpravodajství dokumentující prohřešky a selhání politiků vedou ke „spirále cynismu“, jejímž důsledkem je apatie a ztráta zájmu o standardní formy politické participace [Farnsworth, Lichter 2003]. Podpora přímé demokracie bude vycházet ze snahy obejít politiky a nahradit je přímým rozhodováním. Politický cynismus byl měřen na základě proměnné reprezentující důvěru v politické elity a v mezinárodním komparativním šetření se prokázal statisticky významný vliv na hodnocení přímé demokracie [Schuck, de Vreese 2015].

Hypotézy politického odcizení, neviditelné demokracie a cynismu spojuje představa, že zdrojem podpory uplatňování přímé demokracie je nespokojenost.

Hypotéza odcizení zdůrazňuje ztrátu důvěry v instituce zastupitelské demokracie. Koncept politického cynismu spojuje podporu přímé demokracie specificky s hodnocením politických elit. Nakonec teorie neviditelné demokracie popisuje latentní mechanismus, kdy podpora přímé demokracie je projevem snahy omezit vliv údajně zkorumpovaných politických elit a posílit roli expertního rozhodování v politice.

Metodologické otazníky ve výzkumu zdrojů podpory přímé demokracie

Jak ukazuje výše uvedený přehled odborné diskuze, současný stav poznání nepřináší jednoznačnou odpověď na otázku, jaké jsou zdroje velmi silné veřejné podpory uplatňování přímé demokracie. Ani jedna z testovaných hypotéz nenašla zřetelnou empirickou oporu. Lze uvažovat o několika příčinách.

Debata o podpoře přímé demokracie byla rámována teorií kognitivní mobilizace a hypotézou odcizení. Jak ovšem Donovan a Karp [2006: 685] připouští, ani jedna z testovaných hypotéz nemusí představovat adekvátní vysvětlení. Ačkoliv empirické analýzy opakovaně používají obě hypotézy jako teoretický rámec, existuje prostor pro formulaci nové teorie a test nových hypotéz.

Problematická je také operacionalizace obou konceptů, se kterými se v odborné literatuře dosud pracovalo spíše velmi volně. Obě hypotézy byly operacionalizovány jako specifické kombinace sociodemografických a postojových proměnných, a proto nevstupovaly do empirické analýzy jako faktory nebo indexy. Pokud je např. hypotéza odcizení měřena čtyřmi proměnnými, je těžké posoudit její platnost, pokud analýza prokáže statistickou významnost pouze dvou nebo tří z těchto proměnných. Výše zmíněné studie navíc pojaly operacionalizaci pojmů různě, viz Tabulka 1a. Teorie neviditelné demokracie navíc nebyla většinou testována vůbec, protože relevantní otázky nejsou součástí mezinárodních empirických výzkumů. Pokud testována byla [Web 2013], jednalo se o test v jedné zemi bez přesahu do mezinárodního srovnání.

Postoje občanů k přímé demokracii mohou být dále úzce svázány s politickým a kulturním kontextem dané země a nemusí existovat jednoznačný a všeobecný závěr, který by byl zobecnitelný v mezinárodním srovnání. V různých zemích může mít podpora zavádění referend velmi odlišné zdroje. Řešením tohoto problému by mohla být analýza provedená na základě víceúrovňového modelování [např. Leininger 2015; Schuck, de Vreese 2015], do které by byly začleněny faktory a charakteristiky vztahující se ke kulturnímu a institucionálnímu rámci daných zemí. Institucionální kontext zkoumaných zemí, který lze v tomto smyslu považovat za mediátora vztahu k přímé demokracii, by mohl vysvětlit odlišné zdroje její podpory v různých zemích a kulturně-politických kontextech.

Nakonec příčinou může být také metoda empirické analýzy, která je používána ve výzkumu politických hodnot. Tyto výzkumy jsou primárně založeny na regresních modelech s aditivními efekty. Nejednoznačné výsledky mohou být

Tabulka 1a. Koncepty a jejich operacionalizace v literatuře

Koncept	Autoři	Operacionalizace
Kognitivní mobilizace	Dalton, Burklin, Drummond 2001	vyšší formální vzdělání zájem o politiku nižší věk podpora „zelených“ politických stran
Odcizení	Dalton, Burklin, Drummond 2001	nižší vzdělání nespokojenost s demokracií podpora populistických stran
Kognitivní mobilizace	Donovan, Karp 2006	vyšší formální vzdělání zájem o politiku účast v předešlých zastupitelských volbách nízký věk
Odcizení	Donovan, Karp 2006	spokojenost s demokracií extrémní pravolevé politické hodnoty
Kognitivní mobilizace	Coffé, Michels 2014	vysoké formální vzdělání
Nespokojení demokraté	Leininger 2015	nespokojenost s fungováním demokracie ve své zemi a zároveň silná podpora ideálu demokratického vládnutí
Neviditelná demokracie	Hibbing, Theiss-Morse 2002	politická rozhodnutí by měli činit nezávislí experti, a nikoliv politici politici se bojí činit reálná a praktická rozhodnutí politický kompromis je jen projevem korupce
Politický cynismus	Schuck, de Vreese 2015	nedůvěra v politické elity

způsobeny nikoliv tím, že by koncepty kognitivní mobilizace a odcizení (a jejich různé varianty) nebyly vhodným vysvětlením, ale spíše tím, že obě teorie jsou platné, ovšem pro odlišné společenské skupiny. Pro některé občany může platit první hypotéza a pro jiné bude podpora referend souviset spíše s druhým vysvětlením. Aditivnost efektů v regresních modelech spočívá v předpokladu, že efekt zvolené proměnné na závisle proměnnou je nezávislý na změně hodnot ostatních nezávisle proměnných [Best, Wolf 2014]. Tento předpoklad ovšem není realistický. Je totiž možné, že pro určitou skupinu (např. mladí a vzdělaní lidé) bude

zájem o politiku silně spojen s podporou referend a pro ostatní tato závislost existovat nebude. Standardní regresní modely tuto heterogenitu, tj. podmíněnost efektů jednotlivých nezávisle proměnných, nedokážou postihnout a výsledkem aplikace těchto analytických postupů může být silná nejednoznačnost výsledků. Řešení představuje využití statistického modelování heterogenity, které by dokázalo odlišit zdroje podpory referend u různých skupin v rámci jedné populace.

Pro řešení slepé uličky v podobě nekonzistentních výsledků testovaných hypotéz je možné zvolit dvě cesty. Prvním řešením by byla ateoretická explorativní analýza, v rámci níž by bylo možné zkoumat zdroje podpory přímé demokracie bez ohledu na stávající teoretický rámec a zvažovat velmi široké spektrum nezávisle proměnných. Druhou možností je zůstat v teoretickém rámci existující debaty, tedy teorií kognitivní mobilizace a odcizení, a testovat možnost současné platnosti obou hypotéz.

V následující kapitole zvolím druhé řešení. Explorativní analýza bez teoretického ukotvení by čelila problému, jak interpretovat výsledky analýzy. Navíc by bylo obtížné výsledky vztáhnout k existující debatě, která systematicky vycházela z hypotéz kognitivní mobilizace a odcizení.

Hypotézy, operacionalizace a strategie analýzy

Cílem empirické analýzy je test teorií kognitivní mobilizace a odcizení. Teorie neviditelné demokracie testována být nemůže, neboť (nejen) v datech ESS chybí otázky, které měří tento koncept. Na základě výše uvedené diskuze je tak možné formulovat následující hypotézy.

H1a: Podpora přímé demokracie bude spojena s vysokým formálním vzděláním (VŠ) a zájmem o politiku (kognitivní mobilizace I).

H1b: Podpora přímé demokracie bude spojena s vysokým formálním vzděláním (VŠ), zájmem o politiku a relativně nižším věkem (kognitivní mobilizace II).

H2a: Podpora přímé demokracie bude spojena s nižším formálním vzděláním, nespokojeností s fungováním demokracie, nespokojeností s vládou a bude vycházet z jednoho či obou extrémů pravolevého politického spektra (hypotéza odcizení I).

H2b: Podpora přímé demokracie bude spojena s nízkou důvěrou v politiky (politický cynismus).

Variety hypotéz H1 a H2 odlišují různé formulace teorií kognitivní mobilizace a odcizení. Hypotéza H1 představuje klasickou formulaci, která vychází z původního přístupu Daltona [1984]. Varianta H1b ji rozšiřuje o souvislost s generační změnou [Dalton, Burklin, Drummond 2001]. Hypotéza H2a testuje standardní formulaci konceptu odcizení. Hypotéza H2b ji dává do souvislosti s politickým cynismem, tedy nedůvěrou v politické elity [Schuck, de Vreese 2015].

Tabulka 1b. Koncepty a jejich operacionalizace

Koncept	Hypotéza	Operacionalizace
Kognitivní mobilizace	H1a	vysoké formální vzdělání (VŠ), zájem o politiku
	H1b	vysoké formální vzdělání (VŠ), zájem o politiku, nižší věk
Odcizení	H2a	nižší formální vzdělání, nespokojenost s fungováním demokracie, nespokojenost s vládou, extrémní P-L hodnoty
	H2b	nedůvěra v politiky

Teorie kognitivní mobilizace je v předkládané analýze testována s využitím následujících proměnných: věk, vzdělání a zájem o politiku. Jelikož má věk nelineární efekt na politickou participaci, byla proměnná rozdělena do intervalů po 10 letech. Zájem o politiku byl měřen na základě čtyřbodové škály (4 = velmi silný zájem). Vzdělání je ve výzkumu ESS měřeno s využitím škály ISCED. Škála ISCED byla rozdělena do čtyř kategorií: základní (ISCED 1, 2), nižší sekundární (ISCED 3b), vyšší sekundární a postsekundární (ISCED 3a, 4) a vysokoškolské (ISCED 5a, 5b).²

Hypotéza odcizení byla měřena na základě spokojenosti s vládou a demokracií. Obě proměnné byly měřeny na základě 11bodové škály (10 = velmi spokojený/á). Orientace na pravolevé hodnotové škále byla měřena na základě 10bodové škály, kdy 1 = extrémní levice a 10 = extrémní pravice. Jelikož hypotéza odcizení pracuje s extrémí pravolevé hodnotové orientace, byly vytvořeny dvě binární proměnné reprezentující extrémní pravici a levici. Po vzoru Schucka a de Vreese [2015] byly do těchto proměnných zařazeny vždy tři krajní body na 10bodové škále. Vzhledem k pozicím politických stran zastoupených v Poslanecké sněmovně na pravolevé škále [Lebedová 2014] se jedná o hodnoty, které nebyly v období sběru dat ESS reprezentovány žádnou z těchto politických stran. Tedy v logice hypotézy odcizení se jedná o občany, jejichž hodnoty (na této škále) nebyly reprezentovány žádnou ze stran, které byly zastoupeny v Poslanecké sněmovně.

Jelikož je v České republice na úrovni obcí uplatňován institut místního referenda [Smith 2011], byla do analýzy včleněna také otázka měřící velikost místa bydliště. Je možné, že zkušenost s místními referendy, která probíhají nejčastěji v malých obcích, může mít pozitivní vliv na obecný postoj k přímé demokracii.

Nakonec zájem o využívání přímé demokracie a referendum je měřen následující otázkou: *Jak je podle vás pro demokracii obecně důležité, aby občané mohli hlasová-*

² ISCED 1 a 2 zahrnují základní vzdělání, ISCED 3b středoškolské vzdělání bez maturity. ISCED 4 a ISCED 3a středoškolské vzdělání s maturitou a následně další vzdělávání, které nelze považovat za vysokoškolské. ISCED 5 zahrnuje varianty vysokoškolského vzdělání.

ním v referendech říct poslední slovo k nejdůležitějším politickým tématům? Proměnná je měřena na 11bodové škále; 0 = minimální podpora, 10 = maximální podpora. Přehled operacionalizace jednotlivých hypotéz je uveden v Tabulce 1b.

Na tomto místě je důležité podotknout, že použité proměnné mají v empirické literatuře (v zásadě) zavedenou standardní interpretaci. Např. proměnná měřící spokojenost s demokracií je obvykle uváděna jako indikátor tzv. difuzní podpory, která měří legitimitu demokratického režimu v dané zemi [např. Söderlund 2008]. Nicméně některé analýzy upozornily, že tato proměnná neměří pouze legitimitu režimu, ale je zároveň svázána s hodnocením výkonu systému [Linde, Ekman 2003; Linek 2010]. Tato proměnná tak obsahuje obě dimenze; jak legitimitu systému, tak hodnocení výkonu vlád a výstupů demokratického systému. Proměnná měřící spokojenost s fungováním vlády je vyjádřením specifické podpory, tedy spokojenosti s výstupy těch, kteří vykonávají politickou činnost. Proměnná měřící zájem o politiku je spojena s Inglehartovou teorií postmateriálních hodnot. Např. Linek [2010: 34] ukazuje, že je tato proměnná v českém kontextu silně spjata s pocity politické efektivity.³

Nakonec důvěra v politiky souvisí jak se specifickou podporou, tak s vnímáním legitimacy demokratického systému. Důvěra v politiky je sice založena na hodnocení politických výstupů, nicméně se jedná o dlouhodobější hodnocení. Nespokojenost s konkrétní veřejnou politikou (např. zdravotnictvím) nebude mít okamžitý vliv na důvěru v politické elity jako celek. Nicméně, opakované selhávání povede k poklesu důvěry v politiky, které se může projevit i v celkovém hodnocení demokratických institucí. Na druhou stranu, legitimita samotného režimu není nutně přímo svázána s hodnocením výstupů, protože demokracie představuje určitou ideologii a je vyjádřením (latentních) hodnotových orientací ve společnosti [Dalton 1999]. Opakované selhávání veřejných politik a politických elit nemusí ohrozit dlouhodobou a silně zakořeněnou podporu demokracie.

Empirická analýza

Postup empirické analýzy je následující. V první fázi empirické analýzy ukazují popisné charakteristiky všech proměnných, které vstupují do analýzy. V druhé fázi zjišťují zdroje podpory užívání referend na základě standardní regresní analýzy. Tato analýza je zařazena pro úplnost, protože zdroje podpory institutům přímé demokracie nebyly zatím pro Českou republiku zkoumány. Výsledky také poukážou na nedostatky regresní analýzy pro test výše uvedených hypotéz. Těžištěm analýzy je poté aplikace metody LCA, která ukazuje, že podpora uplatňování referend má v případě České republiky dva velmi odlišné zdroje.

³ V logice teorie postmateriálních hodnot by měl být zájem o politiku pozitivně spjat zejména s pocitem vnitřní politické efektivity.

Tabulka 2a. Popisné statistiky škál

	Minimum	Maximum	Průměr	SD
Spokojenost s vládou	0	10	4,48	2,81
Spokojenost s demokracií	0	10	4,94	2,49
Podpora přímé demokracie	0	10	8,07	1,97
Důvěra v politiky	0	10	2,53	2,42
Zájem o politiku	1	4	1,98	0,75

Popularita přímé demokracie v ČR a zahraničí

Deskriptivní charakteristiky použitých proměnných jsou uvedeny v Tabulkách 2a a 2b. Z Tabulky 2a je zřejmé, že podpora uplatňování přímé demokracie je v České republice velmi vysoká, s průměrným hodnocením 8,07 (SD = 1,97). Pokud porovnáme hodnocení přímé demokracie s ostatními zeměmi, zjistíme, že ve všech evropských zemích je podpora přímé demokracie velmi vysoká (Graf 1). I v zemích, kde je popularita přímé demokracie relativně nejnižší (Nizozemí, Belgie, Izrael), je z věcného hlediska nadprůměrná. Nakonec je znázorněno rozložení podpory institutům přímé demokracie v České republice. Z grafu je zřejmé, že drtivá většina podporuje silné uplatňování referend.

Test teorií kognitivní mobilizace a odcizení

Nejdříve testuji obě hypotézy s využitím ordinálního regresního modelu. Metoda OLS nemůže být v tomto případě použita z důvodu nesplnění podmínky normálního rozdělení závisle proměnné. Výsledky regresní analýzy jsou uvedeny v Tabulce 3 (Model 1).⁴

Hypotéza kognitivní mobilizace [Craig, Kreppel, Kane 2001], inspirovaná klasickou formulací Daltona [1984], byla potvrzena pouze částečně (H1a). Proměnná reprezentující zájem o politiku je statisticky významná. Vliv vyššího formálního vzdělání se neprokázal. Koeficienty reprezentující vyšší stupně formálního vzdělání jsou sice kladné, ovšem nikoliv statisticky významné.

⁴ Indikátor VIF neprokázal multikolinearitu mezi nezávisle proměnnými, jelikož hodnoty testu VIF nepřekročily 2,5. Nicméně, relativně nejsilnější korelace mezi použitými proměnnými existuje mezi spokojeností s vládou a spokojeností s demokracií. Pokud utvoříme z obou proměnných index, je efekt výsledné proměnné přesně na hraně statistické významnosti a slabší nežli v případě zahrnutí obou původních proměnných. Ponechal jsem proto původní proměnné. Nicméně pokud by byl použit zmíněný index, věcně se mnoho nezmění, protože interpretace výsledků bude podobně nejednoznačná jako v původním případě.

Tabulka 2b. Popisné statistiky dichotomických/nominálních/kategorizovaných proměnných

Proměnná	Kategorie	Procento
Pohlaví	muž	49,5
	žena	50,5
Vzdělání	základní	10,2
	středoškolské bez maturity	29,4
	středoškolské s maturitou	44,9
	vysokoškolské	13,3
Věk	18–27	10,9
	28–37	16,4
	38–47	20,6
	48–57	18,5
	58–67	18,2
	68 a více	15,4
Velikost místa bydliště	velkoměsto	29,9
	město	42,4
	venkov	27,7
Politické hodnoty	extrémní pravice	19,5
	extrémní levice	14,6
Ekonomický status	zaměstnaní	52,2
	nezaměstnaní	4,4
	ostatní	43,4

Formulace konceptu kognitivní mobilizace (H1b), založená na tezi o vztahu mezi zájmem o přímou demokracii a generační změnou, nebyla potvrzena. Lidé v nejmladší věkové kategorii nepodporují přímou demokracii statisticky významně častěji nežli starší generace.

Hypotéza odcizení (H2a) nenašla v analýze silnou oporu. Proměnná spokojenost s demokracií je sice statisticky významná, ale v opačném směru, nežli teorie předpokládá. Nízké vzdělání nemá žádný vliv na závisle proměnnou. Prokázal se naopak vliv nespokojenosti s vládou a souvislost mezi podporou přímé demokracie a silně levicovými hodnotami. Nakonec ani hypotéza o vlivu nedůvěry v politické elity (H2b) nebyla prokázána.

Výsledky regresního modelu také ukazují, že zvolené proměnné vysvětlují pouze velmi malou část variability závisle proměnné, a zdá se, že nejsou příliš relevantní pro vysvětlení vysoké podpory institutům přímé demokracie v České republice.

Graf 1. Podpora rozhodování v přímé demokracii (země ESS), podpora přímé demokracie v ČR

Důvodem pro nepřesvědčivé výsledky může být tedy fakt, že zmíněné teoretické koncepty nepředstavují příliš relevantní vysvětlení při hledání zdrojů veřejné podpory užívání referend. Nicméně je také možné, že zmíněné hypotézy platí, ovšem pouze pro různé skupiny obyvatel. Pro určitou skupinu může platit hypotéza kognitivní mobilizace, pro jinou zase hypotéza odcizení. Je možné, že ačkoliv je nízký věk jako takový negativně spjatý se zájmem o přímou demokracii, bude existovat skupina, pro kterou bude fungovat jiný vztah. Např. pro vysokoškolsky vzdělané obyvatele měst může být nízký věk spojen s podporou uplatňování přímé demokracie, ačkoliv nízký věk bude mít pro ostatní sociální skupiny spíše negativní vliv na závisle proměnnou. Fakt, že důvěra v politiky není statisticky významná, nevylučuje, že může existovat skupina s odlišným směrem závislosti mezi důvěrou v politiky a zájmem o přímou demokracii. Standardní regresní modely, založené na aditivních efektech, nedokážou tuto heterogenitu postihnout.

Cílem následující analýzy je provést metodologickou inovaci a použít takovou analytickou metodu, která umožní otestovat hypotézu heterogenity postojů k přímé demokracii. Fakt, že proměnné vstupující do analýzy na základě operacionalizace hypotéz kognitivní mobilizace a odcizení jsou ve většině významné, ovšem ne vždy v očekávaném směru, naznačuje, že heterogenita dat může být zdrojem těchto nejednoznačných výsledků.

Tabulka 3. Podpora užívání referend. Ordinální regresní model

Proměnná	Model 1			Model 2		
	Estimate	S.E.	p-value	Estimate	S.E.	p-value
Pohlaví (muž)	0,08	(0,09)		0,07	(0,09)	
Věk (<i>ref. sk. věk 18–27</i>)						
28–37	0,30	(0,19)		0,31	(0,19)	
38–47	0,29	(0,18)		0,33	(0,18)	
48–57	0,27	(0,19)		0,29	(0,19)	
58–67	0,30	(0,19)		0,24	(0,19)	
68 a více	0,01	(0,20)		0,05	(0,20)	
Vzdělání (<i>ref. sk. základní</i>)						
středoškolské bez maturity	–0,14	(0,17)		–0,19	(0,18)	
středoškolské s maturitou	0,24	(0,17)		0,17	(0,17)	
vysokoškolské	0,18	(0,20)		0,15	(0,20)	
Velikost místa bydliště (<i>ref. sk. velkoměsto</i>)						
město	–0,17	(0,11)		–0,18	(0,11)	
venkov	–0,06	(0,12)		–0,10	(0,12)	
Nezaměstnaní	0,00	(0,23)		0,04	(0,24)	
Spokojenost s vládou	–0,13	(0,03)	**	–0,15	(0,02)	**
Spokojenost s demokracií	0,07	(0,03)	**	0,03	(0,03)	
Důvěra v politiky	–0,01	(0,02)		–0,02	(0,02)	
Zájem o politiku	0,25	(0,07)	**	0,24	(0,07)	**
Extrémní pravice	–0,02	(0,11)		–0,02	(0,11)	
Extrémní levice	0,50	(0,12)	**	0,53	(0,12)	**
Spokojenost sociální politiky				0,12	(0,03)	**
Nagelkerke R ²	0,07			0,09		
Počet pozorování	1 913			1 913		

Zdroj: ESS 2012.

Poznámka: ** statisticky významné na hladině 0,01; * statisticky významné na hladině 0,05.

Heterogenita postojů k přímé demokracii

Cílem metody LCA je nalézt nepozorované latentní třídy, které je možné identifikovat na základě pozorovaných proměnných [Muthén, Muthén 2009]. Podobně jako v případě faktorové analýzy vysvětlují latentní třídy vztahy mezi manifestní-

mi proměnnými. Ovšem ve srovnání s faktorovou analýzou je analýza latentních tříd založena na pravděpodobnostním modelu a umožňuje klasifikovat nikoliv proměnné, ale konkrétní pozorování (jednotlivce, domácnosti apod.). LCA pracuje s pravděpodobnostním modelem vztahů mezi manifestními indikátory a latentní proměnnou a je založena na předpokladu podmíněné nezávislosti (conditional independence): Vymezení latentních skupin je podmíněno tím, že v rámci každé latentní třídy jsou minimalizovány přímé asociace mezi jednotlivými indikátory; jejich vztah je dán pouze vazbou k latentní proměnné. Tj. vazby mezi manifestními indikátory existují pouze vzhledem k latentní proměnné. Vztahy mezi jednotlivými latentními třídami jsou dále nespojitě a nepředpokládá se, že jsou jasně uspořádány vzhledem k určitému kontinuu.

Cílem analýzy latentních struktur je na základě zvolených manifestních proměnných identifikovat latentní třídy a odhadnout jejich velikost.

Latentní proměnnou v případě předkládané analýzy představují postoje k demokracii, vládnutí a institucím zastupitelské demokracie. Všechny testované hypotézy představují hodnoty, nepozorovatelné latentní konstrukty, které se projevují v konkrétních politických postojích (spokojenost s demokracií, politickými stranami, podpora přímé demokracie apod.). Např. není možné spojit koncepty odcizení a kognitivní mobilizace s jednou konkrétní proměnnou. Vždy jde o hodnoty, které se projevují v různých „manifestních“ postojových indikátorech.

Strategie uplatněná v empirické analýze je následující: Použít proměnné (zájem o politiku, důvěra v politiku, spokojenost s demokracií, spokojenost s vládou) spojené s hypotézami kognitivní mobilizace a odcizení (resp. cynismu) jako manifestní indikátory, které jsou projevem latentní proměnné. Na základě této proměnné vytvořit latentní skupiny a určit jejich velikost. LCA zároveň umožňuje vysvětlit existenci latentních tříd na základě dalších proměnných – kovariátů –, které jsou součástí celkového modelu a umožňují dovysvětlit, proč a na základě čeho se jednotlivé třídy mezi sebou liší. Jako kovariáty použiji sociodemografické proměnné.⁵ Analýza tak bude pracovat s totožnými proměnnými jako původní regresní model (Tabulka 3: Model 1). Mění se ovšem analytická strategie. Proměnné spojené s hodnocením demokracie, tedy i proměnná reprezentující postoje k přímé demokracii, slouží k identifikaci tříd latentní proměnné.

Tento přístup umožňuje překonat nedostatky modelování podpory přímé demokracie, které je prováděno pouze na základě regresních modelů. Analýza provedená s využitím metody LCA umožní rozkrýt, jakým způsobem je podpora referend spojena a provázána s ostatními postoji k demokracii (spokojenost s demokracií, důvěra v politické strany apod.). V neposlední řadě umožní analýza

⁵ Zde je důležité upozornit, že jak proměnné sloužící k identifikaci latentních tříd (manifestní proměnné), tak kovariáty jsou specifikovány v rámci jednoho kroku a jednoho modelu. Součástí konstrukce latentních tříd je současně analýza vlivu kovariátů na jednotlivé třídy.

Tabulka 4. Stanovení optimálního počtu latentních tříd

Počet latentních tříd	Entropie	Bayesovské informační kritérium (BIC)	p-hodnota
1	1,000		
2	0,980	33 692	0,000
3	0,811	33 163	0,000
4	0,750	33 085	0,000
5	0,750	33 018	0,011
6	0,727	33 051	0,240

propojit jednotlivé třídy nejen se specifickými postoji k demokracii, ale také se sociodemografickými indikátory (pohlaví, věk, vzdělání). Tento postup umožňuje rozlišit různé zdroje hodnocení přímé demokracie u různých skupin. Postup analýzy je explorativní, protože počet a profil latentních tříd vychází z povahy dat. Na druhé straně je tato explorativnost omezena tím, že do analýzy vstupují pouze ty proměnné, které byly použity v operacionalizaci obou testovaných hypotéz.

Analýza byla provedena v softwaru R s využitím balíčku poLCA. Tabulka 4 ukazuje proces hledání ideálního počtu latentních tříd. Při uplatňování metody latentních tříd je v prvním kroku nutné určit počet tříd. Nejdříve byl proto vypočten model pro jednu latentní třídu a poté byly přidávány další třídy s tím, že byla pro modely s různým počtem latentních tříd porovnávána jejich kvalita a adekvátnost vzhledem k využitým datům. V Tabulce 4 jsou uvedeny charakteristiky jednotlivých modelů vzhledem k počtu latentních tříd. Pro stanovení optimálního počtu latentních tříd je obvykle využíváno několik kritérií. Entropie měří, do jaké míry jsou jednotlivé třídy vzájemně rozlišitelné. Hodnota BIC (Bayesian Information Criterion) představuje kritérium pro selekci modelu. BIC je založeno na věrohodnostní funkci s tím, že je preferován model, který toto kritérium minimalizuje (tj. čím nižší BIC, tím lépe). Hodnoty p-value jsou výsledkem testování hypotézy, že pro k latentních tříd daný model odpovídá datům lépe nežli model s $k-1$ počtem tříd. Např. hodnota p-value $< 0,01$ pro model s pěti latentními třídami potvrzuje hypotézu, že tento odpovídá struktuře dat lépe nežli model se čtyřmi třídami. V Tabulce 4 je vidět, že tento test byl zamítnut pro model se šesti latentními třídami, což ukazuje, že model s pěti latentními třídami je vhodnější. Struktura latentních tříd je uvedena v Tabulce 5a.

Analýza současně identifikuje nejen latentní třídy, ale také ukazuje vliv kovariátů (Tabulka 5b), v tomto případě zejména sociodemografických proměnných, které dovysvětlují difference mezi latentními třídami (Tabulka 5a). Mani-

Tabulka 5a. Struktura latentních tříd – průměry manifestních proměnných

Indikátor	Latentní třída				
	I. Silně odcizení	II. Mírně odcizení	III. Skeptičtí	IV. Nevyhranění	V. Důvěřující
Zájem o politiku	2,0	2,2	1,8	2,0	2,1
Spokojenost s demokracií	1,9	5,0	5,6	6,1	8,2
Podpora přímé demokracie	8,8	8,3	7,2	7,6	8,4
Spokojenost s vládou	0,6	2,1	5,7	4,8	8,2
Důvěra v politiky	0,7	1,6	1,6	4,9	7,0
Velikost latentní třídy	23 %	31 %	18 %	18 %	10 %

Zdroj: ESS 2012.

Poznámka: Hodnoty vyjadřují průměry na čtyřbodové škále pro zájem o politiku a průměry na 10bodové škále pro všechny ostatní proměnné.

festní proměnné slouží k identifikaci latentních tříd a kovariáty jsou součástí použitého modelu a popisují další rozdílnosti mezi třídami.⁶

Mezi dvě nejčastěji zastoupené třídy patří skupiny I („Silně odcizení“) a II („Mírně odcizení“), které dohromady tvoří přes polovinu celého vzorku.

Pro třídu I („Silně odcizení“) platí, že velmi vysoká podpora přímé demokracie je spojena s velmi negativním hodnocením fungování demokracie, politiků a vlády. Skupina I je dále charakteristická výrazně levicovými hodnotami, nižším zastoupením vysokoškolsky vzdělaných lidí a výraznějším zastoupením střední věkové generace. Tato skupina relativně silně odpovídá hypotéze odcizení. Nižší zastoupení vysokoškolsky vzdělaných, extrémně nízká specifická i difuzní podpora a zejména silné zastoupení silně levicových hodnot (nerepresentovaných žádnou z parlamentních politických stran) odpovídají hypotéze odcizení. U této

⁶ Tudíž nejde o situaci, kdy by byly nejdříve identifikovány třídy latentní proměnné na základě manifestních proměnných a poté by v druhém kroku byla použita regresní analýza s třídami latentní proměnné (jako závisle proměnná) a sociodemografickými proměnnými (nezávisle proměnné). Model LCA dělá oba kroky najednou. Tj. v jednom modelu jsou zároveň identifikovány latentní třídy a testován vliv kovariátů pro vysvětlení diferencí mezi třídami.

Tabulka 5b. Logistická regrese s kovariáty a latentními třídami (Estimate, S.E., p-value). Referenční třída IV

	Třída I	Třída II	Třída III	Třída V
Pohlaví (muž)	0,25 (0,20)	0,05 (0,2)	0,22 (0,24)	0,76 (0,26) *
Věk (ref. sk. věk 18-27)				
28-37	0,54 (0,42)	0,47 (0,41)	-0,22 (0,38)	0,45 (0,55)
38-47	1,24 (0,43) **	1,22 (0,43) **	0,14 (0,43)	1,16 (0,60)
48-57	1,42 (0,43) **	0,91 (0,46) *	-0,24 (0,48)	-0,08 (0,66)
58-67	1,11 (0,43) **	1,02 (0,43) **	-0,32 (0,43)	0,36 (0,57)
68 a více	0,50 (0,47)	0,72 (0,52)	-0,61 (0,50)	0,40 (0,62)
Vzdělání (ref. sk. základní)				
středoškolské bez maturity	-0,40 (0,37)	0,08 (0,40)	-0,07 (0,43)	-0,16 (0,55)
středoškolské s maturitou	-0,51 (0,35)	-0,36 (0,38)	-0,47 (0,40)	-0,02 (0,50)
vysokoškolské	-1,09 (0,42) **	-0,75 (0,45)	-0,78 (0,44)	-0,02 (0,53)
Velikost místa bydliště (ref. sk. velkoměsto)				
město	0,95 (0,26) **	0,44 (0,24)	-0,00 (0,28)	-0,20 (0,29)
venkov	0,22 (0,27)	-0,21 (0,26)	-0,51 (0,30)	-0,82 (0,33) *
Nezaměstnaní	0,56 (0,43)	-0,04 (0,46)	-1,95 (0,21)	-
Extrémní levice	1,60 (0,32) **	0,58 (0,36)	-0,91 (0,56)	-1,58 (0,70)
Extrémní pravice	-0,93 (0,30) **	-0,37 (0,37)	-0,22 (0,32)	-0,41 (0,34) *
Intercept	-6,50 (2,70) *	-3,91 (3,10)	6,65 (4,04)	27,2 (3,51) **
N, velikost třídy	389	550	302	175

Zdroj: ESS 2012.

Poznámka: ** statisticky významné na hladině 0,01; *statisticky významné na hladině 0,05.

skupiny je silná podpora přímé demokracie spjata s odcizením politice a vychází od lidí, kteří stojí na (levém) okraji politického hodnotového spektra.

Skupina II („Mírně odcizení“) je svými charakteristikami relativně podobná skupině I. Podpora referend je zde pouze mírně nižší nežli ve skupině I a je obdobně spojena s nízkou důvěrou v politiky a vládu. Spokojenost s fungováním demokracie je v této skupině relativně vyšší, což naznačuje mírně lepší hodnocení režimu, tedy vyšší difúzně-specifickou podporu. Podpora přímé demokracie je v této skupině mírně nadprůměrná a není spjata s extrémní levicí jako v případě první uvedené třídy. Pro tuto skupinu platí hypotéza odcizení pouze částečně, protože podpora přímé demokracie není signifikantně spjata s dosaženou úrovní formálního vzdělání a nevychází od lidí, kteří by se z hlediska politických hodnot nacházeli na okrajích politického spektra.

Latentním třídám III a IV se věnuji pouze krátce. Pro skupinu III byl zvolen název „Skeptičtí“, protože se jedná o skupinu, ve které je míra podpory referend, ve srovnání ve všemi ostatními skupinami, relativně nejslabší. Pro tuto třídu je pak typické průměrné hodnocení vlády, fungování demokracie i politických elit. Z tohoto hlediska je podobná skupině IV, kterou jsem označil názvem „Nevyhranění“. Jedná se o lidi, kteří nejsou silnými zastánci přímé demokracie. S výstupy demokratického vládnutí, politickými elitami a fungováním demokratického režimu jsou relativně spokojeni.

Nakonec skupina V („Důvěřující“) se výrazně odlišuje od všech ostatních skupin. Pro tuto skupinu je typická silná podpora uplatňování referend. Ta je ovšem svázána se spokojeností s politickými elitami, politickými výstupy a podporou režimu. Na první pohled by se čtenář mohl domnívat, že profil této skupiny odpovídá teorii kognitivní mobilizace, ale není tomu tak. Zájem o politiku je srovnatelný s ostatními skupinami. Zároveň lidé, kteří byli zařazeni do této třídy, nemají ve srovnání s ostatními třídami signifikantně vyšší vzdělání a nejsou v ní častěji zastoupeni mladší lidé. Hypotéza kognitivní mobilizace tak nebyla potvrzena.

Teoretické opodstatnění postojů v latentní třídě V („Důvěřující“) v debatě o zdrojích podpory přímé demokracie nenalezneme. Empirické analýzy sice pracují s tím, že zájem o přímou demokracii nebude spjat pouze s odcizením, ale protipólem této hypotézy by měli být mladší vzdělaní lidé se silným zájmem o politiku. Leininger [2015] připomíná, že by mohlo jít o občany, kteří jsou kritičtí k politickým výstupům a fungování režimu, ale zároveň budou podporovat demokratický ideál. Avšak ani tato hypotéza českým datům, profilu skupiny V, neodpovídá. Ačkoliv není primárním cílem článku formulovat a testovat další hypotézy, pokusím se alespoň nastínit, kde hledat možné vysvětlení.

Empirické výzkumy opakovaně poukazují na vztah mezi politickou participací a podobou sociálních politik, resp. formou sociálního státu. Uplatňování univerzálních modelů veřejných politik, zejména zdravotních, sociálních či vzdělávacích, má vést k silnější důvěře v demokratické instituce [Kumlin, Stadelmann-Steffen, Haugsgjerd 2018], vyšší spokojenosti s demokratickým režimem

[Sirovátka, Guzi, Saxonberg 2018], růstu politické efektivity a také k intenzivnější politické participaci [Shore 2018]. Lidé, kteří mají pocit, že jsou ochráněni a podpořeni sociálními politikami státu, budou obecně politicky angažovanější a budou se ochotněji stavět k dalším formám politické participace. Důvěřují demokratickým procesům, protože mají pozitivní zkušenost s jejich výstupy, a proto podporují jejich další prohlubování. Podpora uplatňování přímé demokracie by tak byla projevem generalizované důvěry, která bude důsledkem spokojenosti se sociálními politikami státu a projevem obecné důvěry ve veřejné instituce.

Empirické studie poukazují zejména na efekt zdravotních a vzdělávacích politik na formování generalizované důvěry [např. Kumlin 2007; Criado, Herberos 2007]. Pokud doplníme do původního regresního modelu index reprezentující spokojenost se dvěma sociálními politikami (vzdělávací a zdravotní, $\alpha = 0,75$), je tato proměnná statisticky významná v očekávaném směru. Vyšší spojenost vede k vyšší podpoře přímé demokracie. V Modelu 2 (Tabulka 3) vidíme, že proměnná spokojenost s demokracií již statisticky významná není. To není překvapivé, protože spokojenost s demokracií vyjadřuje celkovou spokojenost s politickými výstupy, což logicky zahrnuje veřejné a sociální politiky státu. Pokud dále porovnáme průměr indexu, který měří spokojenost se sociálními politikami v pěti latentních skupinách, zjistíme, že ve skupině „Důvěřujících“ dosahuje průměru 8,1 (maximum 10), což je statisticky významně více nežli v ostatních latentních třídách.⁷ V této třídě je tak podpora přímé demokracie spjata se spokojeností s politickými výstupy a sociálními politikami. Tyto proměnné (charakteristiky) jsou považovány za projev generalizované důvěry. Výsledky naznačují, že podpora přímé demokracie nevychází z politických zdrojů a kompetencí (jak předpokládá např. hypotéza kognitivní mobilizace), ale spíše z míry sociální integrace.

Diskuze

Cílem analýzy bylo zjistit, kdo v České republice podporuje uplatňování institutů přímé demokracie. Odborná debata o tomto problému je v zahraniční literatuře rámována teoriemi odcizení a kognitivní mobilizace. Strategie empirické analýzy byla motivována předpokladem, že nejasnost výsledků dosavadních empirických analýz může být způsobena neadekvátním použitím regresních modelů, které neodhalují heterogenitu v postojích a nedokážou analyticky popsat situaci, kdy mohou platit obě hypotézy současně, ovšem pro rozdílné subpopulace. Z toho důvodu byla využita metoda analýzy latentních tříd.

Pro úplnost byla nejdříve provedena i standardní regresní analýza, jejíž výsledky jsou obtížně interpretovatelné a poskytují částečnou podporu oběma testovaným hypotézám. Výsledky regresní analýzy jsou neintuitivní a vzhledem

⁷ Třída I (4,0), třída II (5,5), třída III (6,2), třída IV (6,4).

k testovaným hypotézám vnitřně rozporné. Např. silné uplatňování referend by měli požadovat jak lidé, kteří se hlásí k extrémní levici (v souladu s teorií odcizení by mělo jít o občany, kteří jsou politice odcizeni a necítí se být politicky reprezentováni), tak občané, kteří se zajímají o politiku (dle teorie kognitivní mobilizace politicky angažovaní). Výsledky regresní analýzy tak podporují pouze dílčí předpoklady obou hypotéz.

V druhé fázi byla proto použita metoda analýzy latentních tříd. Jde o analytický postup, který je induktivní a explorativní. Nicméně do analýzy vstoupily pouze ty proměnné, se kterými se v debatě o zdrojích podpory přímé demokracie empiricky pracuje. Tudíž explorativnost metody je omezena rámcem proměnných, o kterých panuje v odborné literatuře přesvědčení, že by měly mít vliv na postoje občanů k přímé demokracii.

Výsledky analýzy za použití LCA potvrzují heterogenitu v postojích k přímé demokracii a ukazují, že nejsilnější podpora referend je spjata s velmi odlišnými politickými postoji. Na straně jedné podporují uplatňování přímé demokracie lidé (třída I, „Silně odcizení“), kteří jsou nespokojeni s fungováním demokratického režimu i s politickými výstupy. Zároveň se jedná o občany, kteří inklinují k extrémně levicovým postojům a nemají vysokoškolské vzdělání. Jde o třídu, která vykazuje charakteristiky odpovídající konceptu odcizení a potvrzuje platnost hypotézy H2a.

Na druhé straně existuje také latentní skupina (třída V, „Důvěřující“), pro kterou je naopak charakteristická silná spokojenost s demokratickým režimem, důvěra v politické elity a spokojenost s politickými výstupy. Dále je pro tuto skupinu charakteristické, že mezi její členy nepatří lidé s extrémními praviceovými nebo levicovými hodnotami. Hypotéza kognitivní mobilizace ovšem nebyla potvrzena. Pro tuto třídu není charakteristická žádná z předpokládaných proměnných: vyšší zájem o politiku, vyšší vzdělání a nižší věk. Pro pochopení zdrojů postojů v této skupině byla nabídnuta následující hypotéza. Silná podpora přímé demokracie, spojená se spokojeností s fungováním demokratického režimu a s politickými výstupy, může být projevem generalizované důvěry, která vyplývá ze spokojenosti s fungováním sociálního státu. Lidé, kteří se cítí podpořeni sociálními a veřejnými politikami státu, mají silnější důvěru k politickým institucím, což se projevuje také silnější politickou participací.

Závěr

Předkládaná analýza přispívá k debatě o zdrojích podpory přímé demokracie dvojitým způsobem.

V empirické analýze byla uplatněna, v tomto kontextu dosud nepoužitá, metoda analýzy latentních tříd. Výsledkem je potvrzení heterogenity postojů k přímé demokracii. Podpora silného uplatňování přímé demokracie v politickém rozhodování není vysvětlitelná pouze na základě jedné teorie. Analýza ukazuje, že silná podpora existuje ve skupinách s výrazně odlišným hodnocením

demokratických procesů v České republice. Na jedné straně podporují užívání přímé demokracie lidé, kteří jsou výrazně nespokojeni s fungováním demokratických procesů v České republice. Zde nachází oporu hypotéza odcizení. Na straně druhé ji výrazně podporují také lidé, kteří jsou s demokratickými institucemi a procesy spokojeni. Jde o postoj, který zatím nebyl v tomto kontextu popsán a který představuje obohacení odborné diskuze.

Dále bylo také upozorněno, že koncepty, které slouží jako interpretační rámec této odborné debaty, nemusí být adekvátní. Ačkoliv výsledek analýzy podporuje hypotézu odcizení, teorie kognitivní mobilizace empirickou oporu nenašla. Je představen koncept generalizované důvěry, který může představovat adekvátnější vysvětlení podpory uplatňování přímé demokracie nežli teorie kognitivní mobilizace. Hypotéza odcizení zdůrazňuje pocit politického odcizení vlivem nespokojenosti s fungováním demokratických režimů a výstupy veřejných politik, z čehož plyne přesvědčení o krizi politiky a podpora populistických a antiestablishmentových politických stran. Je ovšem možné, že pomyslným protipólem odcizení není teorie kognitivní mobilizace zdůrazňující politické kompetence, ale spíše generalizovaná důvěra, která je důsledkem sociální integrace a univerzálních (inkluzivních) politik sociálního státu.

TOMÁŠ DVOŘÁK *studoval sociologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy a na Roskildské universitě v Dánsku. Věnuje se politické sociologii. Zaměřuje se na výzkum přímé demokracie, proměnu politických hodnot, populismus a vývoj systému politických stran v České republice. Problematické přímé demokracie a tématu institucionální změny se věnuje také jeho publikace „The Use of Local Direct Democracy in the Czech Republic: How NIMBY Disputes Drive Protest Behaviour“ (Local Government Studies, 2018, 44 (3): 329–349).*

Literatura

- Alaminos, A., C. Penalva. 2012. *The Cognitive Mobilization Index*. SAGE Open, <https://doi.org/10.1177/2158244012440437>.
- Anderson, C., E. Goodyear-Grant. 2010. „Why Are Highly Informed Citizens Sceptical of Referenda?“ *Electoral Studies* 29 (2): 227–238, <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2009.12.004>.
- Bengtsson, Å., M. Mattila. 2009. „Direct Democracy and Its Critics: Support for Direct Democracy and ‘Stealth’ Democracy in Finland.“ *West European Politics* 32 (5): 1031–1048, <https://doi.org/10.1080/01402380903065256>.
- Berinsky, A. J. 2005. „The Perverse Consequences of Electoral Reform in the United States.“ *American Politics Research* 33 (4): 471–491, <https://doi.org/10.1177/1532673X04269419>.
- Best, H., C. Wolf. 2014. *The SAGE Handbook of Regression Analysis and Causal Inference*. London: SAGE Publications, <https://doi.org/10.4135/9781446288146>.
- Budge, I. 1996. *New Challenge of Direct Democracy*. Cambridge: Polity Press.

- Bowler, S., T. Donovan, J. A. Karp. 2007. „Enraged or Engaged? Preferences for Direct Citizen Participation in Affluent Democracies.“ *Political Research Quarterly* 60 (3): 351–362, <https://doi.org/10.1177/1065912907304108>.
- Cappella, J. N., K. H. Jamieson. 1997. *Spiral of Cynicism: The Press and the Public Good*. Oxford: Oxford University Press.
- Coffé, H., A. Michels. 2014. „Education and Support for Representative, Direct and Stealth Democracy.“ *Electoral Studies* 35: 1–11, <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2014.03.006>.
- Craig, S. C., A. Kreppel, J. G. Kane. 2001. „Public Opinion and Support for Direct Democracy: A Grassroots Perspective.“ Pp. 25–46 in *Referendum Democracy*. Palgrave Macmillan UK, https://doi.org/10.1057/9781403900968_2.
- Criado, H., F. Herreros. 2007. „Political Support: Taking into Account the Institutional Context“. *Comparative Political Studies* 40 (12): 1511–1532, <https://doi.org/10.1177/0010414006292117>.
- Dalton, R. J. 1984. „Cognitive Mobilization and Partisan Dealignment in Advanced Industrial Democracies.“ *The Journal of Politics* 46 (1): 264–284, <https://doi.org/10.2307/2130444>.
- Dalton, R. J. 1999. „Political Support in Advanced Industrial Democracies.“ *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government* 57.
- Dalton, R. J. 2013. *The Apartisan American: Dealignment and Changing Electoral Politics*. CQ Press.
- Dalton, R. J., W. P. Burklin, A. Drummond. 2001. „Public Opinion and Direct Democracy.“ *Journal of Democracy* 12 (4): 141–153.
- Donovan, T., J. A. Karp. 2006. „Popular Support for Direct Democracy.“ *Party Politics* 12 (5): 671–688, <https://doi.org/10.1177/1354068806066793>.
- Dvořák, T., J. Zouhar, J. Novák. 2017. „The Effect of Direct Democracy on Turnout: Voter Mobilization or Participatory Momentum?“ *Political Research Quarterly* 70 (2): 433–448, <https://doi.org/10.1177/1065912917698043>.
- Dvořák, T. 2018. „The Use of Local Direct Democracy in the Czech Republic: How NIMBY Disputes Drive Protest Behaviour.“ *Local Government Studies* 44 (3): 329–349, <https://doi.org/10.1080/03003930.2018.1433661>.
- Farnsworth, S. J., S. R. Lichter. 2003. *The Nightly News Nightmare: Network Television's Coverage of US Presidential Elections, 1988–2000*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Gilljam, M., P. Pesonen, O. Listhaug. 1998. „The Referendum in Representative Democracies.“ Pp. 284–306 in A. T. Jenssen, P. Pesonen, M. Gilljam. *To Join or Not to Join: Three Nordic Referendums on Membership in the European Union*. Scandinavian University Press North America.
- Gregor, M., M. L. Smith. 2013. „Civic Initiatives in the Context of Legal Uncertainty.“ *Journal of Theoretical Politics* 25 (1): 36–62, <https://doi.org/10.1177/0951629812446504>.
- Hibbing, J. R., E. Theiss-Morse. 2002. *Stealth Democracy: Americans' Beliefs about how Government Should Work*. Cambridge: Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511613722>.
- Inglehart, R. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: University Press, <https://doi.org/10.1515/9780691186740>.
- Inglehart, R., C. Welzel. 2005. *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. New York: Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511790881>.
- Kumlin, S., I. Stadelmann-Steffen, A. Haugsgjerd. 2018. „Trust and the Welfare State.“ Pp. 385 in *The Oxford Handbook of Social and Political Trust*, <https://doi.org/10.1093/oxfordhdb/9780190274801.013.8>.
- Kumlin, S. 2007. „Overloaded or Undermined? European Welfare States in the Face

- of Performance Dissatisfaction." Pp. 80–116 in S. Svallfors (ed.). *The Political Sociology of the Welfare State: Institutions, Social Cleavages, and Orientations*. Stanford: Stanford University Press, <https://doi.org/10.11126/stanford/9780804754354.003.0003>.
- Lebedová, E. 2014. „Voliči, stranická polarizace a její vývoj od roku 1993.“ *Naše společnost (Our Society)* 12 (1): 3–14, <https://doi.org/10.13060/1214438X.2014.1.12.88>.
- Leininger, A. 2015. „Popular Support for Direct Democracy in Europe.“ *ECPR Joint Sessions*.
- Linde, J., J. Ekman. 2003. „Satisfaction with Democracy: A Note on a Frequently Used Indicator in Comparative Politics.“ *European Journal of Political Research* 42 (3): 391–408, <https://doi.org/10.1111/1475-6765.00089>.
- Linek, L. 2010. *Zrazení snu? Struktura a dynamika postojů k politickému režimu a jeho institucím a jejich důsledky*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Muthén, B., B. O. Muthén. 2009. *Statistical Analysis with Latent Variables*. Hoboken: Wiley.
- Nový, M. 2016. „Explaining Turnout in Local Referenda in the Czech Republic: Does a NIMBY Question Enhance Citizen Engagement?“ *East European Politics* 32 (4): 487–504, <https://doi.org/10.1080/21599165.2016.1183486>.
- Schuck, A. R., C. H. de Vreese. 2011. „Public Support for Referendums: The Role of the Media.“ *West European Politics* 34 (2): 181–207, <https://doi.org/10.1080/01402382.2011.546566>.
- Schuck, A. R., C. H. de Vreese. 2015. „Public Support for Referendums in Europe: A Cross-national Comparison in 21 Countries.“ *Electoral Studies* 38: 149–158, <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2015.02.012>.
- Sirovátka, T., M. Guzi, S. Saxonberg. 2018. „Satisfaction with Democracy and Perceived Performance of the Welfare State in Europe.“ *Journal of European Social Policy*, 0958928718757685.
- Smith, M. L. 2011. „The Uneasy Balance between Participation and Representation: Local Direct Democracy in the Czech Republic.“ Pp. 33–35 in *Local Direct Democracy in Europe*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, https://doi.org/10.1007/978-3-531-92898-2_2.
- Shore, J. 2018. *The Welfare State and the Democratic Citizen*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, <https://doi.org/10.1007/978-3-319-93961-2>.
- Söderlund, P. 2008. „Retrospective Voting and Electoral Volatility: A Nordic Perspective.“ *Scandinavian Political Studies* 31 (2): 217–240, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9477.2008.00203.x>.
- Vreese, C. H. de, M. Elenbaas. 2008. „Media in the Game of Politics: Effects of Strategic Metacoverage on Political Cynicism.“ *The International Journal of Press/Politics* 13 (3): 285–309, <https://doi.org/10.1177/1940161208319650>.
- Webb, P. 2013. „Who is Willing to Participate? Dissatisfied Democrats, Stealth Democrats and Populists in the United Kingdom.“ *European Journal of Political Research* 52 (6): 747–772, <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12021>.